

NOMA JANRIGA MANSUB ASARLARNING MAZMUN-MOHİYATI, VAZN
XUSUSIYATLARI

Asrorov Akbar Abulxayevich

SamDU Urgut filiali Pedagogika va tillarni o'qitish fakulteti

Tillarni o'qitish metodikasi kafedrasida dotsenti

Asrorov akbar @ gmail.com

Adasheva Farangiz

Pedagogika va tillarni o'qitish fakulteti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada noma janrining kelib chiqishi - genezisi, tadrijiy takomili, turkiy va forsiy adabiyotlardagi rivojlanish tamoyillari tadqiq etilgan. Maqolada nomaning dastlabki ko'rinishlari Markaziy Osiyo tarixida hali yozuv paydo bo'lmisdanoq buyumlar vositasida ifodalanganligi ta'kidlanadi. Nomachilik an'anasi Xorazmiyning "Muhabbatnoma"sidan boshlanganligi bilan bog'liq fikrlar o'rta tashlanadi. Maqola davomida Xorazmiy "Muhabbatnoma"sining noma yo'nalishidagi dostonlar sifatidagi adabiy qimmatini ham o'rganilgan.

Kalit so'zlar: doston, noma, adabiy janr, vazn, aruz vazni.

Sharq mumtoz adabiyotida noma janrining paydo bo'lishi uzoq tarixga ega. "Noma" – forsha "xat", "maktub" ma'nolarini anglatadi. Professor N. Rahmonov nomaning ilk ko'rinishlari O'rta Osiyo tarixida yozuv paydo bo'lmisdan ilgari buyumlar vositasida ham ifodalanganligini ta'kidlaydi.¹¹⁴ Bunga misol sifatida skiflar shohi Idanfrisning Eron shohi Doroga yuborgan buyumlari – kamon o'qi, baqa, sichqon qushdan iborat o'ziga xos "maktub"ini eslash kifoya. Albatta, bu kabi maktublarning ildizi qadim tarixga borib taqaladi. Shuningdek, nomaning ildizlarini xalq og'zaki ijodida ham ko'rish mumkin. Bu borada "Alpomish" dostoni qahramoni Oybachinning Alpomishga (Hakimbekka) yozgan maktubini misol qilib keltirish mumkin.¹¹⁵ Adabiyotshunos B.Valixojayev dostonchilik ildizlarini, yangi -yangi xillarning yaratilishini nafaqat xalq dostonlari, balki qadimgi yodgorliklar, xususan, M.Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida keltirilgan etuk, utkunch, sov, qissa kabilar va yozma adabiyotda mavjud noma namunalari, masnaviyda yozilgan she'riy asarlar va xamsachilik an'analari bilan chambarchas bog'langanligini "O'zbek epik poeziyasi tarixidan" nomli tadqiqotida qayd etadi.¹¹⁶ Noma janri ko'rinishlarini Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilig" dostonida ham uchratamiz. Voqealar rivojida davlatni boshqarish ishlari

¹¹⁴ Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi. – T.: Sano-standart, 2017. 555 b.

¹¹⁵ Quvvatova D. XX asr ikkinchi yarmi o'zbek dostonchiligining taraqqiyot xususiyatlari. Filol. fan. dok. ...dis. - T., 2016. 267 b.

¹¹⁶ Valixojayev B. O'zbek epik poeziyasi tarixidan. – T.: Fan, 1974. 38 b.

tobora ortib boradi. Shunda Kuntug'di elig O'gdilmishni yoniga chorlab, o'ziga o'xshagan donishmand kishilarni saroyga jalb qilishini aytadi. O'gdilmish esa bu ishga munosib bir qarindoshi borligini, faqat u uzlatga chekinganligini aytadi. Shundan keyin Kuntug'di O'zg'urmushni saroyga chorlab, unga maktub yozadi. Umuman, noma janri Sharq adabiyotida muhim rol o'ynagan. Ayniqsa, maishiy, ma'naviy, madaniy hayotining asosi bo'lgan. Eski o'zbek tilida noma bildirgulik so'zi bilan ham istifoda etilgan. Demak, shu tariqa muayyan ehtiyojlar sababli paydo bo'lgan xabarni ifodalash usullari nomaning shakllanishiga asos bo'lgan deyish mumkin.

Fors adabiyotida nomaning ilk ko'rinishlari Faxriddin Gurgoniy ijodida uchraydi. Uning XII asrda yaratilgan "Vis va Romin" dostonida nomaning ilk namunalari ko'ramiz. "Dostonda Vis Rominga jo'natgan o'nta nomasi keltirilgan. Faxriddin Gurgoniy ularni "Dahnoma" sarlavhasi ostida birlashtiradi. Bu go'zal ishqiy masnaviy bizgacha yetib kelmagan Parfiya qissasi syujetiga asoslangan. Doston keyinchalik ishqiy dostonlar uchun asosiy vazn hisoblanmish hazaji musaddasi mahzuf (rukni va taqti'i: mafoiylun mafoiylun fauvlun vazni uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Ma'shuqa o'zining hijronda tashlab ketilganligidan faryod chekadi, firoq alangasida o'rtanayotganligidan noliydi:

Tu to rafti, biraft az man hama kom,

Na didorat hameyobam, na orom.

Tarjimasi: Sen ketdingu sen bilan hamma niyatlarim ham ketganday bo'ldi, Na diydoringga yetaman, na orom topaman. O'zbek adabiyotida noma so'zi bilan kelgan asarlar janr va mavzu jihatidan ham xilma-xildir.

M a k t u b o t - Tasavvuf adabiyotida muayyan murshidning turli o'lkalardagi shogirdlari, izdoshlari, vakillari, tanishlari va turfa shaxslarga yozib yuborgan("Maktuboti" Imom Pabbonii). O'zbek adabiyotidagi aruz tizimida yaratilgan nomalarni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Noma – she'riy maktub shaklida yozilgan asar. Bu guruhga Xorazmiyning "Muhabbatnoma", Xo'jandiyning "Latofatnoma", Said Ahmadning "Taashshuqnoma", Yusuf Amiriyning "Dahnoma" kabi nomalarni kiritdik. Bu nomalarning barchasiga xos bo'lgan umumiy xususiyat shuki, ularning mazmunida oshiqning ma'shuqaga yozgan ishqiy maktublari o'rin olgan.

2. Noma – masnaviy shaklida yozilgan asar. Bu guruhga biz asar nomida "noma" so'zi bo'lgan, masnaviy shaklida bitilgan, aruz tizimi vaznlarida yozilgan asarlar: Qosimiyning ikki dostoni "Haqiqatnoma" va "Ilohiynoma"sini hamda Miriyning "Gulnoma"sini kiritdik. Biz bu mezonda B.Valixo'jayev qarashlariga tayandik.

1987-yili M. Abduvohidova, H. Muxtorova, B. Qosimxonov va O. Jo'raev o'zbek adabiyoti bo'stoni turkumida noma yo'nalishidagi asarlarni "Muborak maktublar" nomi ostida, 2007 yili esa N. Rahmonov mukammalroq qilib "O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari" kitobini nashr qildirdilar. Nomalar nazariyasi bo'yicha B. Valixo'jaev "O'zbek epik poeziyasi tarixidan", M. Jamolova "O'zbek adabiyotida noma janri", Sh.Hasanov "XX

asrning ikkinchi yarmi o'zbek dostonlari poetikasi", D.Quvvatova esa "XX asr ikkinchi yarmi o'zbek dostonchiligidning taraqqiyot xususiyatlari" kabi tadqiqotlarini olib borganlar.

Sharq mumtoz adabiyotida ilk turkiy noma janridagi asar Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asari hisolanadi. Professor N.Rahmonov shoirning ismi faqat Po'latjon Domla Qayumovning "Tazkirayi Qayyumiy" asarida berilganligini aytadi. Xorazmiy haqida "Tazkirayi Qayyumiy"da quyidagi ma'lumotlar keltiriladi: "Bu kishini Nozim Xorazmiy deb yuritiladurki, o'zining "Muhabbatnoma" nomli yirik asari bilan — XIV asrning buyuk klassik yodgori bilan tanilmishdur. Shoirning tarjimaiy holigina emas, hattoki nomi ham zamonamizda ma'lum bo'lmadi. Lekin asari mo'tabar kitobdur. Bu asar ham Oltin O'rda hukmdorlari davrida yozulmish qadimgi asardur"¹¹⁷. Shuningdek, tazkirada "Muhabbatnoma"dagi Xo'jabek shaxsi to'g'risida ham ma'lumotlar keltiriladi va asardan parcha beriladi. Alisher Navoiy o'zining "Majolis un-nafois" asari birinchi majlisida Xorazmiy taxallusida ijod qilgan ikki ijodkor: Xoja Abdulvafoyi Xorazmiy hamda Mavlono Husayn Xorazmiy xususida so'z yuritadi. Anglashiladiki, bular Nozim Xorazmiy emas. Lekin Alisher Navoiy ijodini o'rganar ekanmiz, "Muhokamat ul-lug'atayn"da Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asaridagi ayrim misralarga duch kelamiz:

Aningkim, ol enginda meng yaratti,

Bo'yi birla sochini teng yaratti.

singari bayt Xorazmiy "Muhabbatnoma"sining kirish qismidan o'rin olganligi ochiqqlanadi. Aslida Xorazmiy "Muhabbatnoma"sining oltinchi bayti hisoblangan bu baytda adib "kecha" va "kunduz"ni bir chiroyli kelinchak kabi tasvirlab,"bo'y" aravzan- kunduzga ishora bo'lsa, "meng" va "soch" tunga ishoradir. Xudo kecha bilan kunduzni teng yaratdi.Asilda ham shunday"kecha" va "kunduz"da tenglik bor. Ammo Xorazmiy "Kecha birla kunduzni teng yaratdi" ifodasini hikmatli bir so'z sifatida ishlata olgan va bu so'zni badiiy tasvir sifatida adabiyot olamiga olib kirgan hayrat egasidir.

Shuningdek, adib Xorazmiy adabiyot olamiga "Muhabbatnoma" asari bilan nafaqat yangi janr, balki ishqiy mavzudagi dostonlar uchun mo'ljallangan hazaji musaddasi mahzuf vaznini ham olib kirdi. O'zbek epik poeziyasida mazkur vaznning ilk bor qo'llanishi ham Xorazmiy nomi bilan bog'liq bo'lib qoldi. Uning 1353-1354 yillari yozilgan "Muhabbatnoma" dostoni shu vaznda. Alisher Navoiy o'zining "Mezon ul-avzon" asarida turk xalqida "Muhabbatnoma" deb atalgan qo'shiq borligini va mazkur qo'shiqning o'lchovi biz yuqorida tilga olgan vazn bilan mutanosib kelishini ta'kidlaydi: "Va yana turk ulusida bir suruddurkim, ani "muhabbatnoma" derlar, ul hazaji musaddasi maqsur bahridadur va xolo matruqdur, budur (bayt): Meni og'zing uchun shaydo qilibsen Manga yo'q qayg'uni paydo qilibsen"¹¹⁸. Demak, xalq og'zaki ijodidagi "Muhabbatnoma" qo'shig'i ohangi bilan

¹¹⁷ Qayyumiy P. Tazkirayi Qayyumiy. Nashrga tayyorlovchi: akad. Qayumov A. 3 jildlik. 1-jild. — T.: O'zRFA Qo'lyozmalar instituti tahririy nashriyot bo'limi, 1998. 322 b.

¹¹⁸ Muborak maktublar. O'zbek adabiyoti bo'stoni. Nashrga tayyorlovchilar: Abduvohidova M., Muxtorova H., Qosimxonov B., Jo'raev O. T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. 304 b.

Xorazmiy “Muhabbatnoma”si vazni orasida muayyan darajada aloqadorlik mavjud ekan. Xorazmiy “Muhabbatnoma”sining kirish qismida hamd, “Avval ko‘rishgonin aytur”, “Bayoni voqiyi aytur”, “Muhammad Xo‘jabek sifoti”, “Vasful-hol aytur”, 4 ta g‘azal va 2 ta masnaviy keltirilgan. Keyin 11 ta nomaga navbat beriladi. Har bir nomadan keyin soqiyga qaratilgan uch baytli masnaviylar, uchinchi hamda o‘ninchi nomadan so‘ng g‘azal, o‘n birinchi nomadan keyin esa qit‘a, munojot, hikoyat, fard keltiriladi. Shoir dastlab “Muhabbatnoma”ni 10 ta noma qilib bitmoqchi bo‘lgani, lekin yana bir noma qo‘shganligini o‘ninchi nomadan keyin kelgan masnaviyda aytadi: “Bu yerga yetti so‘z, to‘xir bo‘ldi, Burun o‘n dedim, o‘n bir bo‘ldi”¹¹⁹. Shoir baytda bu yerga so‘z yetganida oxiri bo‘lgani, oldin nomalarni o‘nta qilaman deb, keyin o‘n bir qilganligini bayon qiladi. O‘n bir nomadan 4, 8 va 11-nomalar fors-tojik tilida bitilgan bo‘lib, qolgan 8 noma turkiy (o‘zbek) tilda yaratilgan. Bundan ko‘rinadiki, “Muhabbatnoma” turli janrlardan: noma, masnaviy, g‘azal, qit‘a, fard, hikoyatlardan tashkil topgan. “Muhabbatnoma” an‘naviy hamd bilan boshlanadi. Bunda shoir

Uluq Tangrining otin yod qildim,

“Muhabbatnoma”ni bunyod qildim. -

deb nomani bunyod qilganligini aytadi. Shundan kelib chiqqanda holda xulosa qilish mumkinki, birinchidan “Muhabbatnoma” XIV asr adabiyotida noma janrini boshlab bergan asar, ikkinchidan keyingi avlod vakillari (salaf) tomonidan shu nomga yaqin asarlarning yaratilishiga sababchi bo‘lgan, uchinchi Oltin O‘rda xoni iltimosi bilan yozilib, unga “armug‘on” qilingan, Nomalar asosini — oshiqning o‘z ma‘shuqasiga yo‘llagan she‘riy maktublaridan tashkil topgan bo‘lib, undagi maktublar xat, maktub, noma kabi kundalik tushunchalar doirasidan chiqib, mukammal asarga aylangan va nihoyat bu asar orqali his-tuyg‘ularni nafis va jojibasi bilan ifoda etish o‘zbek mumtoz adabiyotida an‘naviylashgan. Xorazm davlat universiteti adabiyotshunos olimlari Laylo Ortiqova va boshqalar tomonidan bu asar atroflicha o‘rganilgan bo‘lsada, biz ham o‘z mushohadalarimizni o‘rtaga tashlamoqchi bo‘ldik.”Muhabbatnoma”dagi maktublarning o‘ntasi shoirning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma‘shuqaga murojaati bilan, faqat ikkinchi nomanigina “Salomim gulga ayt, ey tong nasimi”, - deb tong nasimiga murojaat qilgan holda boshlaydi. Xorazmiy “Muhabbatnoma”sining “Avvalgi nomani aytur” deb ma‘shuqaning go‘zalligi shunday ta‘rif etiladi:

Ayo ko‘rk ichra olam pod(i)shohi,
Jahon tutti sening husnung sipohi.
Pari ruxsoralarning ko‘rkka boyi,
Yuzung navro‘zu qoshing bayram oyi ...
Qaro meng ol yangoqingda yaroshur,
Boshim doyim adoqinga yaroshur...
Latofat mulkida sultonsen, ey jon,

¹¹⁹ Xorazmiy. Muhabbatnoma. E- adabiyot.uz 01:42/ 12.02.2013 Mumtoz adabiyoti.

Qamuq boshdin-ayoqqa jon sen,ey jon...

Ko'rinadiki, adib tashbihdan mahorat bilan foydalanib, ma'shuqaning husnini pari ruxsoralor orasida go'zallikda tengsiz ekanini aytadi, yuzini yangi kunga, qoshini esa bayram oyiga o'xshatadi. Shuningdek, shoir noma davomida yorning tavsifini keltirishda tajnis san'atidan ham o'rinli foydalanganligining guvohi bo'lamiz:

Bo'yung sarv-u sanubartek beling qil,

Vafo qilg'on kishilarga vafo qil.

Baytdagi qofiyadosh "qil" so'zlari shaklan bir xil bo'lsa-da, biroq ikki xil ma'noni ifodalagan. Birinchi misrada ma'shuqa belining ingichkaligini bildirsa, ikkinchi misrada harakat — vafo qilishni anglatadi.

Shu tariqa "Muhabbatnoma"ning qolgan nomalarida ham yorning vasfi keltiriladi. Har bir nomadan keyin masnaviylar keladi. Ularda shoirning har bir maktub mazmuni bilan bog'liq taassurotlari o'z ifodasini topgan. Bu masnaviylarning o'ziga xosligi shundaki, ularning uchinchi bayti bir xil: Ya'ni:

Saburdin yaxshi yo'qtur pesha qilsam,

Bu yo'lda sabr yo'q andesha qilsam.

naqorat bayti "Muhabbatnoma"da muayyan fikrni ta'kidlaydi, asarning barcha komponentlarini bir-biri bilan bog'lab turadi. Shoir agar amal qilsa, sabrdan yaxshisi yo'qligi, bu yo'lda andisha qilsa sabr yo'q ekanligini ta'kidlaydi. "Muhabbatnoma"da keltirilgan g'azallar ham asar mazmuni bilan uyg'un holatda kelgan. Ular ham dostonning vazni bilan muvofiq. Demak, "Muhabbatnoma" tarkibida 6 ta g'azal keltirilgan bo'lib, ularning 3 tasi hazaji musaddasi mahzufda, qolgan 3 tasi esa hazaji musaddasi maqsur vaznida yozilgan. Fors-tojik tilidagi g'azallarning har ikkalasi ham hazaji musaddasi maqsurda yaratilgan. "Muhabbatnoma"ning xotimasida bir forsiy hikoyat ham keltirilgan. Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asari poetik jihatdan yuqori darajada bo'lib, asar davomida tashbeh, tanosub, husnu ta'lil, tajnis kabi she'riy san'atlardan o'rinli foydalanilgan. Unda tasavvufiy qarashlar ham o'ziga xos tarzda ifoda etilgan. Va nihoyat oddiy til bilan aytganda, hurmat qilishning noma shaklidagi o'ziga xos va kutilmagan janrini yuzaga keltirilgan. Natijada bu asar tez mashhur bo'lib, unga javob tariqasida asarlar insho etilishiga sabab bo'lgan. Bu hol XXI asr o'zbek adabiyotining yirik vakillari A.Oripov hamda Muhammad Yusuf ijodlarida ham o'z ifodasini tapganligi tahsinga loyiq.

"Muhabbatnoma" ga ko'zingiz tushar ekan, avvalida maktublar hukmdorga bag'ishlab yozilgan ekanda deb o'ylaysiz, ammo maktublarni o'qir ekansiz uni mashuqaga bag'ishlangan asar deb bilasiz, maktablar davomida muhabbat ham o'z haqiqatini yo'qotib, yaratgan egam-Allohning ilohiy muhabbatiga aylanib borayotganligini tushunib qolasiz. Va bu tuyg'ular sizni erk va ozodlik olami sari yetaklaydiki, bu Xorazmiy ta'limotidagi tasavvufiy olamdur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. MAT. 20 tomlik. 13- tom. – T.: Fan, 1997. -300 b.
2. Valixo'jaev B. O'zbek epik poeziyasi tarixidan. – T.: Fan, 1974. -150 b.
3. Jamolova M. O'zbek adabiyotida noma janri. – T.: Fan, 1992. - 64 b.
4. Qayyumiy P. Tazkirayi Qayyumiy. Nashrga tayyorlovchi: akad. Qayumov A. 3 jildlik. 1-jild. – T.: O'zRFA Qo'lyozmalar instituti tahririy nashriyot bo'limi, 1998. -322 b.
5. Muborak maktublar. O'zbek adabiyoti bo'stoni. Nashrga tayyorlovchilar: Abduvohidova M., Muxtorova H., Qosimxonov B., Jo'rayev O. T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. -304 b.
6. Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi. – T.: Sano-standart, 2017. - 555 b.